

EN PROBLEMATISK RELATION?

Flyktingpolitik
och judiska flyktingar
i Sverige 1920–1950

Lars M Andersson & Karin Kvist Geverts (red.)

Opuscula Historica Upsaliensia 36

Raoul Wallenbergs uppdrag i Budapest

Bakgrund och motiv

Paul A. Levine

Historien om Raoul Wallenberg är en av de få allmänt kända upplyftande berättelserna från Förintelsen, och Wallenbergs namn är bekant världen över på samma sätt som till exempel Oskar Schindlers. Raoul Wallenberg, den unge arvtagaren i en av Sveriges mest kända och inflytelserika familjer som försvann i det sovjetiska GULAG-systemet endast 32 år gammal, förenar Sveriges historia under andra världskriget med det nazistiska folk-mordet. Sannolikt är Wallenberg 1900-talets mest kände svensk. Han har utnämnts till hedersmedborgare i tre stater, står staty och pryder frimärken i många länder, förekommer i flera spelfilmer och dokumentärer och återopås som symbol i tal av politiker och akademiker.¹ Wallenbergs plats i Förintelsens historia och minneskultur är därmed tämligen unik och förefaller att så förbli under överskådlig tid.

Hur skall då denna hjältestatus förklaras? Och om vi tänker på den världsomspännande uppmärksamhet som ägnats honom – vem tillhör egentligen minnet av Wallenberg? Sådana frågor blir så mycket viktigare att besvara som Raoul Wallenbergs faktiska roll i Förintelsens historia, liksom i den svenska historien, skiljer sig från det sätt på vilket han framställs i Förintelsens minneskultur. Den roll han fått står knappast i proportion till hans faktiska insatser. Beträktad i ett förintelsehistoriskt sammanhang var Wallenberg en mindre betydande diplomat som ägnade sig åt humanitärt arbete i *en* stad under några få månader, samtidigt som den

¹ De tre staterna är USA, Kanada och Israel. USA har utöver Wallenberg enbart utnämnt två andra hedersmedborgare – de Lafayette och Winston Spencer Churchill. För en förteckning över Wallenbergmonument, se www.chgs.umn.edu/visual_Artistic_Resources/Public_Holocaust_Memorials/Raoul_Wallenberg_Memorial.html.

väldiga militära kraftmätningen 1939–1945 och folkmordet på de europeiska judarna gick mot sitt slut. Han insatser var förvisso viktiga, men av begränsad betydelse i den tragedi som var Förintelsen.

Hur skall vi förstå ett sådant felaktigt, närmast mytologiskt historiskt minne? Frågan blir än angelägnare mot bakgrund av att huvuddelen av forskningen, liksom det offentliga samtalet om Wallenberg, vilar på bräcklig empirisk grund och utgår från en bristfällig förståelse av hans faktiska historiska betydelse. De många missförstånden kring hans insatser har förvisso varit välmentade; de vill förmedla bilden av en ensam hjälte, en dittills föga känd person som växte med den uppgift historien ställde honom inför. Somliga menar att precis som det finns ett behov av att i Förintelsens metanarrativ skapa demoner, som likt Hitler närmast tycks agera i ett vakuum, finns ett motsvarande behov av att skapa entydiga hjältar. Förintelseforskaren Raul Hilberg har till exempel hävdat att "there is nothing to be taken from the Holocaust that imbues anyone with hope or any thought of redemption, but the need for heroes is so strong that we'll manufacture them."² Berättelsen om Wallenberg har ofta använts för att försöka visa något positivt i vad den brittiske historikern Ian Kershaw har betecknat som "den västerländska civilisationens mest genomgripande moraliska kollaps i modern tid".³ Eftersom sammanbrottet var så totalt, och dessutom en följd av européers fria val, söker vi förtvivlat efter något positivt även i detta etiska och moraliska moras. De fåtaliga seriösa vetenskapliga försöken att förstå Wallenbergs gärning, och det sammanhang han verkade i, har inte kunnat fungera som korrektiv till den allmänt vedertagna men felaktiga bilden.⁴

Eftersom symbolen Raoul Wallenberg har fått en betydelse långt bortom den faktiska personen Raoul Wallenberg krävs en fördjupad förståelse av

² Raul Hilberg citeras i A. Grobman, "Keeping the Rescuers in Historical Perspective", på hemsidan *Holocaust Teachers Resource Center*, http://www.holocaust-trc.org/resc_doc.htm.

³ Ian Kershaw, *Hitler, 1936–1945: Nemesis* (New York & London 2000), s. 841.

⁴ Steven Kobliks pionjärarbete från 1980-talet tecknar konturerna av Wallenbergs aktiviteter, men endast kortfattat och i vissa avseenden dessutom felaktigt; *The Stones Cry Out. Sweden's Response to the Persecution of the Jews, 1933–1945* (New York 1988). Svensk översättning: "Om vi teg skulle stenarna ropa". Om Sverige och judeproblemet 1939–1945 (Stockholm 1987). Atilla Lajos avhandling, *Hjälten och Offren. Raoul Wallenberg och judarna i Budapest* (Växjö 2004) ger viktig empirisk information från ungerska arkiv, men är problematisk bl.a. vad gäller skildringen av svensk diplomati och det källkritiska hantverket.

den samtid och det sammanhang han verkade i. Mitt syfte med denna artikel är att teckna konturerna av ett sådant sammanhang. Det görs genom en noggrann empirisk analys av *en* aspekt – men en viktig sådan – av Wallenbergs plats i Förintelsens historia och historiografi.⁵ En sak skall dock understrykas: Raoul Wallenberg *är* en av Förintelsens och mänsklighetens hjältar, om än en missförstådd sådan. Det är min övertygelse att en bättre förståelse av hans gärning, och av de omständigheter under vilka han verkade, kommer att visa att han förtjänar sin plats bland historiens hjältar. Men minnet av Wallenberg måste förankras i ett historiskt sammanhang – annars riskerar dramatiken och den moraliska betydelsen av hans berättelse att erodera. Genom att i detalj analysera några betydelsefulla aspekter av bakgrunden till hans uppdrag i Budapest läggs, åtminstone delvis, grunden för en mera fullständig förståelse av Wallenbergs historiska och moraliska betydelse.

Förintelsen i Ungern 1944

De inslag i Wallenbergs historia som skall diskuteras här är viktiga av flera skäl. De multilaterala diplomatiska diskussioner, som ledde fram till att han rekryterades, fördes vid en avgörande tidpunkt i Förintelsens historia: när folk mordet drabbade de ungerska judarna. Folk mordet i Ungern skiljer sig på många sätt från Förintelsens förlopp på andra platser. Det var ett av de mest dödliga ”kapitlen” i berättelsen om Förintelsen och inträffade vid en tidpunkt då få tvekade om hur kriget skulle sluta. Det var, som den schweiziske historikern Jean-Claude Favez framhållit, ”inte bara Förintelsens sista möjliga kapitel, utan också det första som mer eller mindre utspelade sig inför öppen ridå, när Tredje rikets fall knappast längre betvivlades.”⁶

För att förstå Wallenbergs tid i Budapest måste man ta hänsyn till hans uppdragsgivares målsättningar och politiska motiv.⁷ Många – även vissa forskare – tycks tro att Sveriges diplomatiska ansträngningar till Budapestjudarnas

⁵ Detta diskuteras mera ingående i min kommande bok *Raoul Wallenberg. A Critical Re-Evaluation of a Holocaust Hero* (London, under utgivning).

⁶ J. C. Favez, *The Red Cross and the Holocaust* (Cambridge 1999), s. 238.

⁷ Dessa frågor kan också knytas till den växande forskningen om Förintelsens så kallade *bystanders*. Se t.ex David Cesarani & Paul A. Levine (eds.), *'Bystanders' to the Holocaust. A Re-Evaluation* (London 2002) och Donald Bloxham & Tony Kushner, *The Holocaust. Critical Historical Approaches* (Manchester 2005), särskilt kap. 4.

fromma inleddes med Wallenbergs ankomst till staden den 9 juli 1944. Så var inte fallet. Svenska diplomater och tjänstemän i Stockholm, och på andra platser i Europa, arbetade sedan månader tillbaka för att rädda enskilda judar då Tyskland den 19 mars 1944 ockuperade sin tidigare allierade. De svenska ansträngningarna hade inletts i samband med deportationen av de norska judarna hösten 1942 och sedan gradvis intensifierats. Den intrikata diplomati som svenska UD-tjänstemän ägnade sig åt i krigets slutskede lyckades ibland, men misslyckades oftare. Dock kan de svenska tjänstemännen ta äran åt sig för att ha räddat somliga judar från nazisternas dödsfälla och under andra världskrigets två sista år försökte UD inte dölja dessa ansträngningar.⁸

Fullt medveten om vad som skedde på andra håll i Europa började chefen för den svenska beskickningen i Budapest, Carl Ivan Danielsson, och hans kollega, förstesekreteraren Per Anger, att hjälpa judar redan före den tyska ockupationen. De tillämpade metoder som hade prövats tidigare av andra diplomater på andra platser. Ytterst ansvarig för arbetet var från slutet av 1942 och under hela perioden utrikesrådet Gösta Engzell.

I januari 1944 skickade Danielsson en rapport till Stockholm i vilken det slogs fast att: "Den israelitiska delen av befolkningen tycks främst frukta en tysk ockupation och en därav följande förföljelse av judarna".⁹ När de tyska trupperna ryckte in i Ungern förstod dessa välinformerade svenska tjänstemän omedelbart att den största kvarvarande judiska befolkningsgruppen i Europa befann sig i stor fara.¹⁰ Vid denna tidpunkt hade människor runt om i Europa, liksom de resterande judarna, kännedom om Sveriges diplomatiska hjälp till judar. Sedan ockupationen av Ungern inletts var den svenska legationen bokstavligen belägrad av judar som sökte diplomatiskt beskydd.¹¹ Det var vidare allmänt känt att en papperslapp, ett officiellt dokument, faktiskt kunde erbjuda ett visst skydd till och med mot det nazistiska dödsmaskineriet. Per Anger minns att så fort tyskarna ockuperade Budapest:

⁸ Se Paul A. Levine, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944* (Uppsala 1996), s 254ff.

⁹ Carl Ivan Danielsson till Christian Günther, #23, 19 januari 1944, Riksarkivet (RA), Utrikesdepartementets arkiv (UD), Hp 1 Eu 1095/V.

¹⁰ Den noggrannaste studien av hur många ungerska judar som blev offer för Förintelsen i Ungern har utförts av Tamás Stark, *Hungarian Jews During the Holocaust and After the Second World War, 1939–1949. A Statistical Review* (Boulder 2000).

¹¹ Detta gällde också den schweiziska ambassaden och konsuln Karl Lutz.

[...] the Jews were also queuing up outside the Swiss, Portuguese, Spanish and Vatican [legations], but they came to us to start with [...] we had perhaps more than the other countries [extensive] trade relations with Hungarian firms, Swedish firms with branches in Budapest, [which] had managing directors and so on, many of whom were Jewish. We had contact with them before [...] So it was natural for them, then, to rush to the Swedish legation [...] and pray for help, ask for help.¹²

Anger insåg också att praktiskt taget all annan verksamhet vid legationen skulle upphöra. ”From then on, of course, everything about trade or ordinary business with Sweden [was] put aside [and everyone] in the legation concentrated on one thing [...] To try to save people’s lives.”¹³

Samtidigt som tyska styrkor ockuperade den ungerska landsbygden och huvudstaden skickade SS *Reichsführer* Heinrich Himmler sina mest erfarna och hängivna ”skivbordsmördare” till landet. Detta lilla SS-kommando (enligt de flesta beräkningar endast 200 man) under ledning av Adolf Eichmann inledde omedelbart den vid detta lag välbekanta processen, kännetecknad av förödmjukelse, förföljelse, plundring och ghettoisering. I Eichmanns grupp fanns många som sedan länge arbetat på ”den slutliga lösningen” – män som Theodor Dannecker, Dieter Wisliceny och Hermann Krumej från *RSHA* (*Reichssicherheitshauptamt*, dvs. huvudkontoret för rikets säkerhet). De skulle alla i Ungern nå höjdpunkten på sina karriärer inom SS. Här genomförde dessa ”veteraner”, med benäget bistånd från de ungerska allierade, under några få veckor det som på andra platser i Europa hade tagit månader och år. Den israeliske historikern Asher Cohen har konstaterat att: ”The speed of deportations from the Hungarian countryside following occupation was unprecedented in the history of the *Shoah*. At no other point in the Nazi genocide were such a great number of Jews deported, at such a rapid rate, from so many dispersed locations.”¹⁴

Effektiviteten i mordandet blev ännu större till följd av det smidiga samarbetet med olika grupper i det ungerska samhället. Judar deporterades från den ungerska landsbygden mellan den 15 maj och den första veckan i juli.

¹² Författarens intervju (på engelska) med före ambassadören Per Anger, mars 1990; Uppsala universitet, Raoul Wallenbergprojektets arkiv, Coo2, 29.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Asher Cohen, ”The Dilemma of Rescue or Revolt”, i Randolph L. Braham & Scott Miller (eds.), *The Nazis’ Last Victims. The Holocaust in Hungary* (Detroit 1998), s. 125.

Det rörde sig om 12 000 äldre, män och kvinnor, mödrar och fäder, och tiotusentals barn varje dag. Av dessa gasades cirka 320 000 ihjäl vid ankomsten till Auschwitz-Birkenau, där gaskamrarna och krematoriet nyligen hade reparerats.

Inför dessa fakta påminns man om en av de klichéer som oundvikligen vidhäftar bilden av Wallenberg; ”han reste till Ungern för att rädda landets judar”. Men när Wallenberg anlände till Ungern den 9 juli hade i själva verket omkring 80 procent av landets judar redan deporterats och mördats. Trots att de svenska diplomatiska ansträngningarna inletts redan före Wallenbergs ankomst innebär detta, som Asher Cohen understryker, att ”except for a few individual cases, some well known, no significant aid or rescue was rendered by non-Jews.” Och att ”initially, there were no protests or interventions on behalf of the Jews, either from inside Hungary or from neutral countries, despite widespread knowledge of the deportations.”¹⁵

I Budapest genomgick folkmordskampanjen flera olika faser. Detta var delvis en följd av ungerska beslut, men främst en följd av Eichmanns noggranna planering; angreppet på huvudstadens stora judiska befolkning skulle ske först sedan landsbygden rensats från judar. Men när Eichmann till sist vände uppmärksamheten mot Budapest beordrade den ungerske statschefen, amiral Miklós Horthy, den 6 juli att deportationerna till Birkenau skulle stoppas. Den tyska regimen hade formellt låtit Horthy sitta kvar vid makten eftersom de visste att ett Ungern utan fungerande regering och byråkrati inte skulle vara till någon hjälp i kampen mot Sovjetunionen. Horthy själv var föga intresserad av judarna på landsbygden, däremot kände han en viss lojalitet med judarna i huvudstaden. Han fattade dessutom sitt beslut efter såväl hot som personliga vädjande från bland andra den amerikanske presidenten Roosevelt, påven Pius XII och den svenske kungen Gustav V. Dessa offentliga framstötter från ledande statsmän var de första sedan Hitlers maktövertagande och förefaller, hävdar en enig historikerkår, både ha förmått Horthy att återta en del makt och inflytande och ha spelat en betydande roll i hans beslut den 6 juli att stoppa deportationerna.¹⁶ Eichmann och hans grupp, som var angelägna att avsluta det de hade påbörjat, kunde

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Medan Gustav V och Pius XII vädjade till Horthys samvete hotade Roosevelt med att ungrarna kunde komma att bestraffas efter kriget. Det är oklart vilket budskap som vägde tyngst för Horthy.

ingenting göra utan ungersk hjälp. De lyckades dock flytta en del judar från Budapestområdet. Men Horthys senkomna beslutsamhet – som hade mycket litet att göra med ångerköpthet eller humanitära känslor – satte tillfälligt punkt för de ungerska deportationerna till Auschwitz-Birkenau. Denna frist, som Horthy övervägde att upphäva i augusti, erbjöd de facto Budapestjudarna en temporär möjlighet till räddning. Men det gav också de neutrala staternas diplomater tid och politiskt utrymme att agera.

Det var till denna komplicerade situation som Wallenberg skickades. Han kunde inte göra något för ”den ungerska judenheten” eftersom merparten av de ungerska judarna redan mördats. Men han och andra diplomater från neutrala stater kunde arbeta för att hjälpa de tusentals som fortfarande var i livet.¹⁷

Den politiska och diplomatiska bakgrunden till Wallenbergs uppdrag

I USA utgjorde händelserna i Ungern en utmaning för en ny myndighet, the *War Refugee Board (WRB)*, som inrättats av president Roosevelt den 22 januari 1944.¹⁸ Representanter för den nya myndigheten begav sig omedelbart till de flesta neutrala staters huvudstäder, däribland Stockholm. Innebörden av den tyska ockupationen stod genast klar för en av *WRB:s* nyckelpersoner, John Pehle, som i likhet med många andra var ursinnig över Roosevelts dittillsvarande likgiltighet inför nazisternas folkmord. Pehle utnämndes till ”interimistisk” chef för myndigheten och efter tyskarnas ockupation den 19 mars instruerade han sina medarbetare att begära att de neutrala regeringarna skulle utöka sina delegationer i Budapest. Han insåg att diplomaternas blotta närvaro i viss utsträckning kunde förhindra mördandet eller att den åtminstone skulle göra

¹⁷ Som noterat ovan fick Budapests judar en livsavgörande frist av amiral Horthy den 6 juli. Det skall dock framhållas att när Budapest i januari 1945 befriades hade cirka 60–65 000 av stadens judar dött av sjukdom, umbäranden och av svält eller mördats.

¹⁸ Se t. ex. David Wyman, *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust 1941–1945* (New York 1984) eller Henry Feingold, *The Politics of Rescue. The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938–1945* (New Brunswick 1970). Dorota Halász doktorsavhandling *The War Refugee Board and the Destruction of the European Jewry* (Fort Worth, Texas 2000), ger litet ny information.

det fullständigt klart för tyskarna att massmördandet denna gång inte skulle kunna utföras i hemlighet.¹⁹

I Stockholm leddes den amerikanska legationen av Herschel Johnson, en erfaren diplomat som under hela kriget var minister i Sverige och som hade goda relationer med många ledande svenska myndighetspersoner och politiker. I vad som kom att kallas ”flyktingfrågan” understöddes han av diplomaten Iver Olsen. Denne representerade också – och det var ingen slump – det amerikanska finansdepartementet, som skötte huvuddelen av de bilaterala handelsfrågorna vilka under krigets sista år stod i fokus i de svensk-amerikanska förhandlingarna. Olsen var även agent för *Office of Strategic Services* (CIA:s föregångare). På våren 1944 hade Olsen varit i Stockholm i ungefär ett år och både han och Johnson var redan från början djupt engagerade i WRB:s arbete.

Sveriges beredvillighet att understödja WRB är inte överraskande. Visserligen tilltog spänningen mellan de båda staterna till följd av USA:s krav att Sverige skulle upphöra med all handel med det nazistiska Tyskland. Men samtidigt samarbetade ländernas regeringar framgångsrikt i vissa humanitära ärenden. Svenska myndighetspersoner visste att landet skulle få ett bättre anseende om de hjälpte amerikanerna i humanitära frågor, och de var klara över behovet av denna typ av politiskt kapital under åren 1943 och 1944 till följd av Sveriges ovilja att avbryta handelsförbindelserna med Tyskland. Det hade sedan tidigare stått klart att hjälp till judar gav politisk *goodwill*, och när WRB på senvåren 1944 begärde att svenskarna (och andra) skulle öka sin diplomatiska närvaro i Budapest fanns det därför knappast någon anledning att vägra.

Wallenbergs uppdrag – version ett

När man analyserar enskilda länders diplomatiska ansträngningar till förmån för människor utomlands och av andra nationaliteter är det frestande att hävda att agerandet drivs av cyniskt egenintresse. Skuld känslor förefaller alltid spela en roll, precis som de gjorde under andra världskriget. Ändå råder det knappast något tvivel om att också ädlare motiv påverkade den svenska diplomatin. Sverige var känt för att hjälpa åtminstone en del judar och den

¹⁹ Se Robert Rozett, ”International Intervention. The Role of Diplomats in Attempts to Rescue Jews in Hungary”, i Braham & Miller (1998) s. 138.

uppriktiga viljan att bistå tilltog till följd av händelseutvecklingen i Ungern. När trycket ökade i Budapest begärde Per Anger och Carl Ivan Danielsson formellt att UD skulle skicka ytterligare personal.²⁰ Samtidigt, den 8 maj, träffade Iver Olsen och Herschel Johnson överrabbinen i Stockholm Marcus Ehrenpreis. Inom Stockholmsförsamlingen – där somliga medlemmar hade släktingar i den ungerska huvudstaden – fördes sedan den tyska ockupationen inledds livliga diskussioner om hur man skulle kunna hjälpa judarna i Budapest. Den ungerske historikern Jenő Lévai hävdar att det var ledarna för den mosaiska församlingen i Stockholm som lanserade förslaget om humanitära hjälpaktioner i Budapest för ”den svenska regeringen”.²¹

Riktigt så förhöll det sig emellertid inte. Förslaget fanns, som konstaterats, redan och dessutom arbetade inte UD på det sättet. Lévais påstående har trots att det inte stämmer vunnit burskap och återkommer ofta när historien om Wallenberg berättas.²² Vad som däremot är riktigt är att de judiska ledarna förde ”omfattande diskussioner” med amerikanerna om någon form av hjälp till Ungern.²³ Långt viktigare var emellertid det ”långvariga samtal” som Olsen hade med Claes Westring, den svenske generalkonsuln i Oslo, på kvällen den 18 maj. Westring hade varit Sveriges diplomatiska nyckelfigur i Norge i samband med att tyskarna och deras norska allierade på hösten 1942 samlade ihop och deporterade de fåtaliga norska judarna. Han informerade säkerligen Olsen i detalj om sina ibland lyckosamma försök att hjälpa och rädda judar i Oslo.²⁴ Den taktik Westring utvecklade i Norge under hösten 1942 var början på vad jag i annat sammanhang har kallat byråkratiskt motstånd (*bureaucratic resistance*), effektivt utnyttjat av Westring och andra diplomater i förhandlingar med tyskarna och sedan använt i större skala och med större framgång av Wallenberg och andra neutrala diplomater i Budapest.²⁵

²⁰ Interju med Per Anger, mars 1990: Uppsala universitet, Raoul Wallenberg-projektets arkiv, C002, 26, 32.

²¹ Jenő Lévai, *Raoul Wallenberg. Hjälten i Budapest* (Stockholm 1948), s. 31.

²² T.ex. Lajos (2004), s. 114–115.

²³ Herschel Johnson till Secretary of State och WRB 8 maj 1944, National Archives, Washington, D.C., (NA) RG 59 File 840.48/5992. Flera liknande dokument har undertecknats av Johnson, men i den mån de rör WRB och räddnings- och flyktingfrågor är de skrivna av Olsen.

²⁴ Se Levine (1996), kap. 7.

²⁵ Ibid., särsk. kap 2 och 10.

Den 9 juni träffade Herschel Johnson kabinettssekreteraren Erik Boheman. Enligt Johnsons rapport från mötet hade Boheman "reacted favourably to suggestion of increasing Swedish representation at Budapest in hope that it might have some effect in saving threatened people and certainly in securing more detailed and accurate information in regard to conditions."²⁶ Bohemans svar var typiskt, och lika oärligt som tillmötesgående. Boheman visste att UD hade synnerligen tillförlitlig och pinfärsk information om det öde som drabbat den ungerska judenheten. Dessa upplysningar kom i en strid ström till Stockholm i form av detaljerade rapporter från Danielsson och Anger i Budapest.

Boheman hade också förklarat för Johnson varför Sverige hade beslutat att inte avbryta de diplomatiska förbindelserna med den ungerska regeringen trots dess uppenbara beroendeförhållande till den nazistiska regimen:

[...] he [Boheman] would like to make entirely clear that the only reason that Swedish government had consented to receive a Charge d'affairs of present regime in Budapest was in order to be able to continue Sweden's own representation in Hungary. He said that the [Swedish] government had flatly refused to give an agreement [sic] to a Quisling Hungarian Minister but that it had been felt here after much consideration that to refuse a Charge d'affairs would imperil the whole Swedish representation in Hungary and its possibility of assisting people in distress.

Den svenska beskickningens närvaro blev av än större betydelse några månader senare, efter pilkorsrörelsens kupp den 15 oktober. Johnson avslutar sin rapport från mötet med Boheman med konstaterandet: "I will [soon] go back again to Mr. Boheman and endeavour to get concrete suggestions from him as to what it may be practicable to do in Hungary as well as further expressions of his ideas regarding increased Swedish representation."²⁷

Tre dagar senare telegraferade Johnson till Washington och upplyste om att:

[we] have found Swede who is going to Hungary in very near future on business trip and who appears willing to lend every possible assistance on Hungarian problem. [I] Am having dinner with him on June 11 [...] for purpose of exploring possibilities and to obtain in some measure his capa-

²⁶ Herschel Johnson till Secretary of State, 9 juni 1944, NA, RG 59 840.48/6139.

²⁷ Ibid.

bilities along those lines. Any instructions which would coordinate approach to Hungarian problem would be helpful.²⁸

Detta är sannolikt första gången Wallenbergs namn dyker upp i amerikanska och svenska dokument. Likaså var det första gången Johnson särskilt begärde instruktioner från Washington, en begäran som skulle följas av flera. Det verkar som om de diplomater som drog upp riktlinjerna för Wallenbergs uppdrag aldrig till fullo förstod varandra. Dessutom tycks de ha haft skilda uppfattningar om vad som kunde och inte kunde göras i Budapest. Detta kan ha resulterat i skiljaktiga uppfattningar om exakt hur förhållandet mellan Wallenberg, Johnson och WRB och den svenska regeringen skulle se ut.

Johnson och Wallenberg tycks ha träffats vid åtminstone två ytterligare tillfällen, och Johnson telegraferade till Pehle att:

There is no doubt in my mind as to the sincerity of Wallenberg's purpose because I have talked to him myself. I was told by Wallenberg that he wanted to be able to help effectively and to save lives and that he was not interested in going to Budapest merely to write reports to be sent to the Foreign Office.²⁹

Wallenbergs uppdrag – version 2

En annan version av hur det gick till när Wallenberg rekryterades kommer från en källa närmare Wallenberg än någon av de övriga, nämligen från hans affärspartner och mentor Koloman Lauer. I två separata och synnerligen detaljerade redogörelser beskriver den ungersk-judiske affärsmannen hur Wallenberg valdes ut. Det första dokumentet är ställt till Marcus Wallenberg Jr.³⁰ Det andra är längre och mera detaljerat men odaterat. Det förefaller dock ha tillkommit några år efter kriget.³¹ De båda texterna motsäger inte varandra, men ger delvis olika skildringar av rekryteringen.

²⁸ Herschel Johnson till Secretary of State, 12 juni 1944, NA, RG 59 840.48/6273.

²⁹ Ibid.

³⁰ Detta maskinskrivna brev finns bland de dokument som publicerades år 2000 av arkivarier som i första hand arbetar med Wallenbergfamiljens ekonomiska handlingar; Gert Nylander & Anders Perlinge (eds.), *Raoul Wallenberg in Documents, 1927–1947* (Stockholm 2000), dokument 48, s. 106–111.

³¹ Detta är ett åttasidigt odaterat memorandum, skrivet och redigerat av Lauer och med rubriken "Wallenbergaktionen". RA, *Raoul Wallenbergföreningens samling*, signum 1, vol. 6.

Dessa olikheter kan bidra till förståelsen av rekryterings kronologi och formulerandet av uppdraget.

Den första redogörelsen är daterad den 20 april 1945. Lauer skriver att han tidigt i juni 1944 fäste rabbin Ehrenpreis uppmärksamhet på Wallenberg. Vidare framhåller Lauer att han i stort sett samtidigt – sannolikt i mitten av juni – presenterade Wallenberg för Iver Olsen. Vi vet att dessa möten resulterade i att Wallenberg utsågs, i synnerhet efter det att Johnson diskuterat saken med Boheman. Vi vet också att Wallenbergs förbindelser med amerikanerna inte var någon hemlighet för hans vänner och familj.

Lauers andra och längre redogörelse bidrar med information om Wallenbergs tid i Budapest. Lauer nämner att hans bolag under kriget höll till i samma byggnad som den amerikanska legationen och skriver att första gången han presenterade Wallenberg för Olsen var ”någon gång i slutet av april/början av maj”. Han hävdar vidare att de tre samtalade i ”8–10 timmar” om situationen i Ungern. Dagen därpå kontaktade Lauer den svenske redaren Sven Salén, som tillhörde samma affärskretsar som wallenbergarna. Enligt Lauers redogörelse var det Salén som därefter tog kontakt med det amerikanska sändebudet, varpå denne åt lunch med Wallenberg. I Lauers version placeras dessa möten en hel månad tidigare än i övriga redogörelser.³² Lauer hävdar också att Herschel Johnson, mycket kort tid efter lunchen med Wallenberg, träffade den svenske utrikesministern Christian Günther, en viktig person vars namn över huvud taget inte förekommer i tidigare redogörelser för händelserna.

Vad skulle då Wallenberg göra i Budapest när hans utnämning till ad hoc-diplomat stod klar? Wallenberg själv var föga intresserad av att åka till Budapest ”enbart för att skriva rapporter”, vilket var vad UD, åtminstone formellt, trodde skulle bli hans huvudsakliga uppgift. UD ansåg förmodligen att man genom att skicka Wallenberg till Ungern hade gjort vad amerikanerna begärde för att förbättra den svenska närvaron utan att för den skull öka Sveriges diplomatiska åtaganden. Wallenberg tycks ha trott att detta var vad UD ville att han skulle göra, men för honom var detta ett minimum.

³² ”Wallenbergaktionen”, (RA), *Raoul Wallenberg föreningens samling*, signum 1, vol. 6, 2. Lauer hävdar att han träffade Wallenberg för första gången i början av 1941 genom Sven Saléns förmedling. Han påstår att han och Wallenberg blev bästa vänner under de tre och ett halvt år de hade gemensamma affärer och att de ofta på kvällarna diskuterade framtiden. Han nämner också att Wallenberg ofta företog affärsresor till många länder, däribland Ungern, Schweiz och Frankrike.

Kort efter det att utnämningen föreföll klar drogs riktlinjerna för Wallenbergs verksamhet upp, åtminstone så som de uppfattades av ledande företrädare för de svenska och amerikanska regeringarna. Johnsons telegram från den 21 juni 1944 är belysande:

Mr. Boheman has informed me that Mr. Raoul Wallenberg will be appointed an Attache to the Swedish Legation at Budapest for the specific purpose of following and reporting on situation with respect to persecution of Jews and minorities. It is likewise intention of Foreign Office to secure if possible an appointment as representative of Swedish Red Cross for Professor Maltet [sic], a Swede who is now teaching in University of Budapest. Professor Maltet [sic] will not be connected with Swedish Legation but will co-operate closely with Wallenberg. As Wallenberg's functions will be purely official and he has for time of appointment severed all business connections, Boheman does not anticipate any trouble in his securing the necessary visas [...] Mr. Boheman made it clear that Foreign Office and his government are disposed to cooperate as fully as possible in all humanitarian endeavors and the appointment of this Attache is undoubtedly an evidence of official Swedish desire to conform to the wishes expressed [earlier].³³

Uppenbarligen fördes många samtal om dessa saker i mitten av juni men inte mycket fästes på papper.³⁴ Säkert är emellertid att ännu två veckor före Wallenbergs avresa hade Sveriges och USA:s regeringar helt olika uppfattningar om vad Wallenberg skulle göra i Budapest.

Företrädare för de svenska myndigheterna tycks ha trott att Wallenberg hade *en* huvudsaklig uppgift och att han med största sannolikhet skulle återvända till Stockholm inom ett par månader. Han skulle under två månaders tid rapportera om situationen. Förhoppningen var att hans blotta närvaro på något sätt skulle avvärja ytterligare dödande. Trots den oortodoxa rekryteringen var UD förvissad om att Wallenberg skulle följa det diplomatiska protokollet. Han reste till Budapest som en akkrediterad svensk diplomat, och skulle enbart företräda Sverige – inte någon annan, inte ens USA. Wallenberg, som måste ha rest med vanligt svenskt pass un-

³³ Herschel Johnson till Secretary of State, 21 juni 1944, NA, RG 59 840.48/6348.

³⁴ De svenska departementsarkiven ger betydligt mindre information än de amerikanska, vilket inte är särskilt förvånande. Det svenska UD var en liten institution där de centrala tjänstemännen kände varandra varför den skriftliga dokumentationen är mindre detaljerad än motsvarande handlingar från den amerikanska och brittiska diplomatikåren. Jfr Levine (1996), kap. 4.

der sina tidigare vistelser i det nazistockuperade Europa, fick alltså nu ett svenskt diplomatpass.

Wallenberg själv var mera öppen hjärtig mot amerikanerna och förefaller ha låtit de senare förstå att han hade en annan uppfattning än sina svenska uppdragsgivare.³⁵ Det är i sammanhanget av intresse att framhålla att Wallenberg hade tillbringat fyra år i USA och att han där träffat människor från alla samhällsskikt. Han var berest och världsvan, och känd för sin frustration över vad han uppfattade som det konservativa och förutsägbara Sverige. I ett telegram till Washington den 28 juni antyde Johnson att Wallenberg räknade med att uppgiften att ”rapportera” egentligen inte begränsade hans uppdrag: ”The newly designated attaché, Raoul Wallenberg, feels [...] that he, in effect, is carrying out a humanitarian mission in behalf [sic] of the War Refugee Board”.³⁶ Amerikanerna tycks heller inte ha avskräckt amatördiplomaten från att tänka mer kreativt och förutsättningslöst. Johnsons telegram fortsätter:

Consequently, he would like full instructions as to the line of activities he is authorized to carry out and assurances of adequate financial support for these activities so that he will be in a position to develop fully all local possibilities. We are very favorably impressed with Wallenberg's ability to act intelligently and with discretion in carrying out any responsibilities that the WRB may delegate to him and urge strongly that appropriate instructions be forwarded as soon as possible.³⁷

Andra representanter för *WRB*, stationerade i neutrala europeiska länder, informerades dessutom om Wallenberg.³⁸

Säkert är, hur som helst, att Wallenberg reste till Budapest utan att vare sig svenska UD eller de amerikanska myndigheterna hade försett honom

³⁵ Det råder knappast något tvivel om att amerikanerna och svenskarna hade olika uppfattningar om vari Wallenbergs uppdrag bestod. Det förefaller som om Wallenberg var medveten om att det inte fanns någon samsyn mellan hans båda uppdragsgivare och möjligen tänkte han även utnyttja detta faktum under sin tid i Budapest.

³⁶ Herschel Johnson till Secretary of State, 28 juni 1944, #2360, NA, RG 59, 840.48 Refugees. Dessa rapporter till ”Sec State” var i första hand tänkta för John Pehle vid *WRB*. Denna myndighet använde sig hela tiden av US State Department för sin kommunikation.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ Se t.ex. Hull till Harrison & McClelland, 4 juli 1944, #2270, NA, RG 59, 840.48 Refugees/6156.

med någon mera preciserad handlingsplan. UD litade rimligen på att Anger och Danielsson, som redan fanns på plats i Ungern, skulle instruera och leda Wallenberg. Men med tanke på uppdragets känsliga och tänkbart kontroversiella natur, är det egendomligt att UD lät denne otränade diplomat bege sig utomlands utan detaljerade instruktioner. Å andra sidan låg det i *WRB*:s uppdrag att pröva i stort sett allt som föreföll möjligt, och det råder ingen tvekan om att Wallenberg påverkats av sina samtal med Johnson och Olsen, vilka i sin tur var influerade av den uppslagsrike och obyråkratische Pehle.

Det är alltså inte helt enkelt att fastställa vad alla inblandade ansåg att Wallenbergs uppgift var. En rapport från *WRB*, daterad den 13 juli 1944, komplicerar saken ytterligare. Detta interna dokument, "Summary of Steps Taken by WRB with Respect to the Jews of Hungary", skrevs en vecka efter Wallenbergs ankomst till Budapest och var inte avsett att publiceras. Under rubriken "Operations from Sweden" står följande:

The Swedish Foreign Office has cooperated closely with our representative and has made available to him various official reports received from Swedish diplomatic personnel in Hungary. In addition, the Swedish Foreign Office has arranged to send Mr. Wallenberg, a prominent Swedish businessman, to Budapest as attaché in refugee matters with the express purpose of saving as many lives as possible. The Swedish Foreign Office has gone so far as to indicate that Wallenberg would be available for any work the WRB might wish to assign to him. We have, of course, cabled that, while Wallenberg could not act as the Board's representative nor in its name, he is free to communicate with our representative in Stockholm and to lay before him any specific proposals to aid the Jews of Hungary. Our representative has been instructed to lend every assistance possible to this mission.³⁹

Detta bekräftar att amerikanerna uppfattade Wallenberg som en svensk diplomat som inte kunde agera som deras representant, men att han stod till deras förfogande och kunde vara dem behjälplig vid räddnings- och hjälpaaktiviteter organiserade av *WRB*. Varken sammanhanget eller källorna ger oss skäl att tro att de tyska eller ungerska myndigheterna över huvud taget skulle ha släppt in Wallenberg i landet om de hade uppfattat honom som någonting annat än en ackrediterad svensk diplomat.

³⁹ Detta dokument återges i David Wyman (ed.), *America and the Holocaust. A Thirteen Volume Set Documenting the Editor's book, The Abandonment of the Jews*, (New York 1990), vol. 8, dokument 7, 20.

Som jag ser det finns det ett UD-dokument som otvetydigt visar att Wallenbergs uppdrag i själva verket var tydligt definierat och avgränsat. De professionella svenska diplomaterna i Budapest fick uppenbarligen instruktioner som skulle garantera att den oprövade Wallenberg höll sig inom de ramar som dragits upp av UD i syfte att i första hand främja svenska intressen. Det synnerligen konservativa Utrikesdepartementet hade inte för vana att gynna en diplomatisk joker.

Detta viktiga memorandum är daterat den 6 juni 1944. Det skickades inte med den vanliga diplomatposten utan med kurir, sannolikt med Wallenberg själv, i ett förseglat kuvert. Dokumentet hade författats av Sven Grafström, vid denna tid chef för UD:s politiska avdelning, och var ställt till Per Anger:

Herr Chargé d' Affaires,

Beskickningen har redan på annat sätt underrättats om att Herr Raoul Wallenberg erhållit departementets uppdrag att under ett par månader såsom medlem av beskickningen i Budapest följa utvecklingen av judefrågan och rapportera till Stockholm. Herr Wallenberg torde anlända till Budapest samtidigt med detta brev. Han skall anmälas i vanlig ordning såsom sekreterare på beskickningen. I sitt arbete blir han naturligtvis i allt underställd beskickningschefen, vilken han skall hålla fortlöpande underrättad om sina åtgöranden. Jag har lagt herr Wallenberg detta på hjärtat, och det åligger Eder såsom beskickningschef att övervaka, att så sker. Det synes lämpligt, att han jämväl etablerar nära samarbete med herr Langlet, som numera utsetts till Röda Korsets representant. Herr Wallenberg har emellertid intet uppdrag från Röda Korset och får givetvis icke uppträda i dess namn. Då en verksamhet av den speciella art, varmed herr Wallenberg anförtratts, givetvis är ytterst delikat, blir beskickningens stöd av den största betydelse. Varje intermezzo med myndigheterna bör naturligtvis undvikas, och Jag räknar med att Ni härvid lämnar herr Wallenberg erforderliga direktiv.

Grafström⁴⁰

Dokumentet visar tydligt att Wallenberg arbetade på den svenska regeringens uppdrag och inte för någon annan. Det finns inte någon anledning att misstänka att Grafström här skulle vara oärlig, eller att det skulle finnas ett budskap mellan raderna. I själva verket innehåller brevet mycket tydliga instruktioner angående vad Wallenberg skulle ägna sig åt och vem han skulle rapportera till. Han var Danielssons och Angers underlydande, och detta hade

⁴⁰ Sven Grafström till Per Anger, 6 juli 1944, RA UD, P 2 Eu p.I.

tydligt markerats för honom.⁴¹ Det skulle dessutom vara mycket osannolikt att garvade diplomater på UD, som Grafström, Engzell, Boheman eller utrikesminister Günther, skulle ha godkänt Wallenbergs utnämning, om de hyst minsta tvekan angående huruvida hans uppdrag skulle gagna svenska intressen eller om han i själva verket fungerat som en ”hemlig” amerikansk agent.

Wallenbergs uppdrag – enligt honom själv

Trots detta finns ytterligare två dokument, skrivna av Wallenberg själv, vilka ger en något annan bild än Grafströms. De handlar om samtal som Wallenberg hade med V. Assarsson, som tillfälligt ersatt Boheman på UD.⁴² Dessa texter har inte återfunnits i departementsarkiven, utan har påträffats i Koloman Lauers privatarkiv. I ett brev daterat den 6 juli 1944 redovisar Wallenberg en hållning som ligger närmare *WRB:s* än svenskar-
nas tolkning av uppdraget:

För att icke några missförstånd skola uppstå, tillåter jag mig bekräfta en del av de saker som omnämnts vid våra sammanträden. Det har sålunda fastställts, att jag har en viss frihet att förhandla i enlighet med det program som tidigare uppgjorts av professor Ehrenpreis, Mr. Olsen, Dr. Lauer och mig själv. Vidare har jag rättighet att använda de medel som jag medför för dessa personers räkning på sätt som synes mig bäst leda till önskat resultat och som enligt Mr. Olsen och Professor Ehrenpreis vid liknande tillfällen visat sig nödvändigt. Utbetalningarna komma i stort sett att göras genom mellanhänder, så att icke min ställning som Utrikesdepartements tjänsteman komprometteras.

Det är vidare överenskommet, att jag må sluta min anställning efter två månader, alltså den 6 September, om jag så skulle önska.

Högaktynsfullt, R. Wallenberg⁴³

⁴¹ Grafströms formulering. ”Jag har lagt herr Wallenberg detta på hjärtat”, är en fras man sällan eller aldrig ser i UD-dokument från denna tid.

⁴² Även om endast ett av dokumenten har daterats förefaller båda vara skrivna den 6 juli. Det daterade brevet är utan specifikation adresserat till ”Kabinettssekreteraren” som med all sannolikhet är Assarsson. Det odaterade dokumentet, promemorian, har rubriken ”Samtal med kabinettssekreterare Assarsson”. Det har uppenbarligen skrivits före Wallenbergs avresa. Båda återfinns i RA, *Raoul Wallenberg-föreningens samling*, signum 1, vol. 6. Se även Lajos (2004), s. 117–118.

⁴³ Raoul Wallenberg till *Kabinettssekreteraren* (ej namngiven), 6 juli 1944, RA, *Raoul Wallenbergföreningens samling*, signum 1, vol. 6, *bilaga 5:1*. Dessa båda dokument

Betecknande är Wallenbergs hänvisning till "ett program" skisserat av honom själv och hans samtalspartners utanför de officiella regeringskretsarna (bortsett från USA:s representant Olsen). Brevet kompletteras med ett odaterat PM. Detta fascinerande dokument antyder en självsäkerhet som något står i strid med det faktum att Wallenberg var en ung man utan diplomatisk erfarenhet, på väg att utföra oortodoxa uppgifter för den svenska regeringen. Men han var berest, han tillhörde familjen Wallenberg och han visste att han hade amerikaner och briter bakom sig.

Promemorian består av nio punkter, av vilka de två avslutande lagts till med Wallenbergs egen handstil. Den första upprepar Wallenbergs utgångspunkt att han reser med friheten att förhandla självständigt, "och att jag icke kan utsättas för kritik från svensk sida på grund av mutor, som jag utdelat". Ordet "mutor" har i dokumentet ringats in, utan kommentar. Det gjorde uppenbarligen Assarsson, eller någon annan, illa till mods.⁴⁴ Punkt två anger att Wallenberg tar för givet att han kan återvända till Stockholm när han så önskar och på UD:s bekostnad. I punkt tre frågar Wallenberg vilken hans rang blir vid legationen i Budapest – vilket är egendomligt eftersom hans status som attaché redan nämns i åtskilliga svenska och amerikanska dokument. Varför var han fortfarande osäker på detta? Punkt fem meddelar att han av amerikanska och brittiska experter tillrättats att söka efter flera personer, bland annat medlemmar av oppositionen, och han ber om tillstånd till detta. Han frågar också om det är tillrådligt att kontakta den ungerske premiärministern "Stojaj" (Sztójay).

De handskrivna två sista punkterna består av två ord: "asylrätt" och "audiens". Innebär dessa punkter att Wallenberg ställer frågan, huruvida han har rätt att bevilja politisk asyl till flyktingar? Om så är fallet är det ytterst anmärkningsvärt. Den avslutande punkten skall förmodligen tolkas som en förfrågan om han bör söka audiens hos den ungerske regenten Horthy – något han sannolikt aldrig fick.

De två dokumenten ger en tydlig bild av vad Wallenberg själv föreställde sig att han kunde eller skulle utföra i Ungern. Men de kan knappast betraktas som ett officiellt handlingsprogram med stöd av två regeringar. Och centralt,

bilades en utökad redogörelse som skildrar rekryteringen av Wallenberg, liksom hans personlighet och hans uppdrag, skriven av Lauer någon gång under 1945.

⁴⁴ P.M. Samtal med kabinettssekreterare Assarsson, odaterad, *Raoul Wallenbergföreningens samlings*, signum 1, vol. 6, bilaga 1.

med tanke på mytbildningen kring Wallenberg: han skriver inte att han tror det är möjligt att ”rädda Ungerns judar”. Texterna gör emellertid klart att han ville utföra sitt uppdrag framgångsrikt, och att han tillät sig okonventionella metoder – möjligen till och med olagliga – för att nå sitt syfte.

Rapportör eller livräddare?

Varför var då Wallenbergs uppdrag så otydligt, trots att det utformats av erfarna representanter för två suveräna stater? Varför denna osäkerhet, dessa missförstånd och olika uppfattningar om hans diplomatiska uppgifter? Alla inblandade visste att Wallenberg saknade utbildning som diplomat – så varför gav den svenska regeringen klartecken till denna ovanliga aktion?

På dessa fascinerande frågor finns inga enkla svar. Men det är möjligt, kanske till och med troligt, att de som var inblandade i rekryteringen av Wallenberg såg honom som den han var: en mycket speciell ung man – välutbildad, intelligent, berest och karismatisk. Kanske var det så enkelt att dessa annars så konservativa byråkrater fann honom tillförlitlig. Vad som är uppenbart är att i detta skede av Förintelsen visste de som sysslade med ”flyktningfrågor” – både svenskar och amerikaner – hur många judar som dittills mördats. Och de insåg att något måste göras för att rädda liv. De insåg också att de funnit en mycket speciell person, som kunde användas i en unik situation, och att denne person faktiskt kunde åstadkomma något om han gavs chansen.

Ändå kvarstår alltså frågan om Wallenberg sändes till Budapest ”endast” för att rapportera om vad som redan var väl känt (vilket svenskarna tycks ha önskat och trott), eller om hans uppgift var att rädda så många liv som möjligt (vilket tjänstemännen i Washington tycks ha hoppats på). Jag menar att svaret handlar om de mycket svåra realiteter som svenska, och andra neutrala länders, diplomater stod inför under kriget, snarare än om en ung affärsmans moraliska och humanitära mål. Vad gäller Förintelsens *bystanders* (åskådare) har forskningen tydligt visat, att frågan om att rädda liv inte huvudsakligen handlade om de humanitära målsättningarna, utan om vilket diplomatiskt utrymme som i en given situation gavs i mötet med den nazistiska motparten – och om denna alls var beredd att agera. Även i Budapest 1944 hade krigs- och förintelsepolitiken skapat ett utrymme för byråkrater

med goda intentioner att agera. För Raoul Wallenberg öppnades en historisk möjlighet att rädda många oskyldigas liv – och han utnyttjade den.⁴⁵

⁴⁵ Det är svårt för att inte säga omöjligt att med exakthet beräkna antalet liv som Wallenberg räddade. Den i hyllningar ofta använda siffran "100 000" är en betydande överdrift som kan avfärdas. En mer rimlig uppskattning återstår att göra, vilket dock ligger utanför ramen för denna essä.